

FILIP JURIĆ  
OŠ GRADIŠTE, GRADIŠTE  
OŠ MARE ŠVEL-GAMIRŠEK, VRBANJA  
E-mail: filajuric@gmail.com

Izvorni znanstveni rad  
UDK: 94(497):372.894(497.5)

## **Balkan u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu**

Članak istražuje na koji se način u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti tretira pojam »Balkan« i odnos Hrvatske spram Balkana. Drugim riječima, u fokusu ovog rada je "status" i "funkcija" Balkana u javnom i udžbeničkom diskursu, a ne prikaz povijesti balkanskih zemalja u udžbenicima. U prvom dijelu rada izlažu se teorijske osnove s naglaskom na proces izgradnje i učvršćivanja balkanističkog diskursa uopće, kao i na baratanje (negativnim) stereotipom Balkana u hrvatskom javnom govoru, osobito devedesetih godina. Također, problematizira se odnos aktualnih društveno-političkih okolnosti kako prema javnom (medijskom) tako i prema udžbeničkom diskursu te se ukazuje na vezu između političke stvarnosti i govora prisutnog u udžbenicima. U drugom dijelu predstavljena je analiza udžbenika povijesti za šesti i sedmi razred osnovne škole, u razdoblju od 1992. do 2012. godine. Prvi obrađuju temu osmanske prisutnosti u Europi, a drugi sadržajno uključuju razdoblje balkanskih ratova. Prema Mariji Todorovoj, čija je knjiga "Imaginarni Balkan" jedan od teorijskih temelja ovoga rada, balkanski stereotip je u najužoj vezi upravo sa osmanskim naslijeđem s jedne i balkanskim ratovima s druge strane. Analiza upućuje na zaključak o podudarnosti javnog i udžbeničkog diskursa u pogledu kulturnog i geopolitičkog pozicioniranja Hrvatske. Ratnu i poslijeratnu retoriku "bijega sa Balkana i povratka Europi" nakon 2000. zamjenjuje retorika europskih integracija, čiji je važan element regionalna suradnja unutar, sada neutralnim imenom označene, Jugoistočne Europe. U tom smislu, u udžbenicima se mogu uočiti dva trenda. S jedne strane pojam Balkan nakon 2000. gotovo nestaje i biva zamijenjen terminom Jugoistočna Europa. S druge strane, kad god se Balkan spominje, Hrvatska se u njega ne ubraja, nego se smješta u njegovo susjedstvo.

**Ključne riječi:** Balkan, Hrvatska, Jugoistočna Europa, udžbenici povijesti

### **Uvod**

Analiza hrvatskih udžbenika povijesti za šesti i sedmi razred osnovne škole treba pokazati na koji se način u njima tretira pojam »Balkan« te kako je pritom predstavljen odnos Hrvatske spram Balkana. Rad se dakle ne bavi prikazom povijesti balkanskih zemalja u udžbenicima, nego "statusom" i "funkcijom" Balkana u njima.

Kvalitativni aspekt analize bazira se na nekoliko osnovnih, međusobno povezanih pitanja. Analizom treba utvrditi unutar kojih nastavnih cjelina i jedinica se koristi pojam »Balkan« u udžbenicima. U odgovoru na prošireni oblik ovog općenitog pitanja vidjet će se o kojim je konkretno narodima, državama i područjima riječ kada se govori o Balkanu. U tom smislu, pokušat će se utvrditi i odnos Hrvatske spram Balkana, tj. smatra li se ona njegovim dijelom ili ne. Naposljetku, valja ustanoviti upotrebljava li se pojam »Balkan« u strogo geografskom ili i u kulturološkom smislu. Pri tome će se pažnja obratiti na eventualnu prisutnost elemenata balkanističkog diskursa, odnosno na pitanje je li Balkan kao kulturno-civilizacijska odrednica (negativno) vrijednosno obojen. Kao važnu metodološku napomenu treba istaknuti da pri analizi udžbenika u kvantitativnom smislu nisu korišteni precizni statistički instrumenti, pa se stoga ne može ništa tvrditi o postotnom udjelu pojma »Balkan« i njegovih izvedenica u ukupnom fondu riječi svakog pojedinog udžbenika. Također, sam broj stranica se ne može uzeti za pouzdano mjerilo opsežnosti udžbenika, barem kada je u pitanju usporedba između udžbenika prije i nakon 2000., budući da su oni iz 90-ih tekstem, odnosno podacima, osjetno bogatiji. Ipak, na temelju elementarnih brojčanih pokazatelja mogu se izvući određeni uopćeni zaključci o učestalosti pojavljivanja kako imenice Balkan, tako i svih riječi u čijem je ona korijenu. U prvome dijelu ovoga rada predstavljen je teorijski okvir, nužan za razumijevanje rezultata analize udžbenika. U njemu su, prvenstveno na temelju zaključaka Marije Todorove<sup>1</sup>, opisane geneza, struktura i karakteristike spomenutog balkanističkog diskursa. Također, u istom se dijelu rada problematizira baratanje negativnim stereotipom Balkana u procesu kulturno-civilizacijskog i geopolitičkog (samo)pozicioniranja Hrvatske, osobito devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Teorijski okvir zaokružen je razmatranjem višestrukih veza udžbenika i nastave povijesti s jedne, i društveno-političkih okolnosti s druge strane, odnosno veza između javnog i udžbeničkog diskursa.

## **Balkanizam**

Unatrag petnaestak godina, otkako je Marija Todorova objavila svoje, u stručnim krugovima već gotovo klasično dijelo *Imagining the Balkans*, intenzivirala se rasprava o značenjima pojma »Balkan«, kontekstima kojima je određena upotreba ovog pojma te o nizu implikacija koje ona podrazumijeva. U najvećoj mjeri na popularnost ove teme, kao i na samu Todorovu, utjecao je rat u bivšoj Jugoslaviji i potreba da ga se na najbolji mogući način protumači.

U spomenutom djelu autorica konstatira kako izrazito negativne asocijacije koje pobuđuje jedan u osnovi geografski termin svoje porijeklo vuku iz razdoblja oko i nakon Balkanskih ratova, kada se prvom redu kroz novinarske literarne forme

1 Maria Todorova, *Imaginary Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.).

etabliralo tumačenje »divlje naravi« ovog poluotoka<sup>2</sup>. Gotovo sveprisutnom postala je zapadnoeuropska (zapadnjačka) predodžba o Balkanu kao »buretu baruta«, prostoru obilježenom primitivizmom, nasiljem, barbarstvom, brojnim antagonizmima i sukobima. Osim toga, za Todorovu se osobito poticajnom čini činjenica da je takav diskurs o Balkanu, učvršćen na početku 20. stoljeća, postao dominantan i na njegovu kraju<sup>3</sup>, a sama imenica i sve njene izvedenice (balkansko, balkanizacija, balkanizirati...) uvriježila se kao sinonim zaostalog, destruktivnog, divljeg i kaotičnog, kao pogrdna oznaka kojom se želi diskreditirati neka skupina, proces, čin itd.

Proces formiranja stereotipa o Balkanu<sup>4</sup>, koji će svoj krajnji izraz dobiti na isteku prve četvrtine 20. stoljeća, počeo je više od sto godina ranije. Prostor njihove izgradnje uglavnom je bila putopisna književnost, kao i razni diplomatski zapisi službene ili osobne naravi. Putopisi su nailazili na veoma dobar prijem kod relativno široke čitačke publike, pa se njihovim autorima s pravom može pripisati uloga kreatora javnog mnijenja<sup>5</sup>. Naročito su značajna djela britanskih autora iz 19. stoljeća, s obzirom na veličinu britanskog kolonijalnog carstva i brojnost anglofone publike<sup>6</sup>. Kasnije će, s razvojem masovnih medija, tu ulogu preuzeti različiti novinarski žanrovi. Tek kada se to dogodilo – početkom 20. stoljeća – može se govoriti o zajedničkom zapadnjačkom stavu. U ranijem razdoblju zamjetna su značajna razmimoilaženja između, primjerice, engleskih, francuskih i njemačkih stavova i jezičnih tradicija<sup>7</sup>, u čijem su kreiranju nezaobilaznu ulogu imali aktualni vanjskopolitički trendovi, tj. intenzitet i priroda odnosa dotične zemlje s Portom.

Sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća rijetko se mogu pronaći opisi koji na podugljiv način govore o poluotoku kao cjelini. Ponekad osmanska vlast, a ponekad njezini pojedini kršćanski podložnici označavani su kao nazadni, zaostali, barbarski ili necivilizirani. Ipak, moglo bi se reći da su putopisi i ostali opisi različitih nacionalno-jezičnih i klasnih provenijencija s kraja 18. i iz cijelog 19. stoljeća, akumulirali zalihi elemenata kasnije učvršćenog, zajedničkog zapadnjačkog stereotipa o Balkanu, te da u tome leži njihov doprinos izgradnji balkanističkog diskursa.

2 Maria Todorova, *Imaginarni Balkan*.

3 George Kenan, jedan od gurua američke vanjske politike u drugoj polovici 20. stoljeća, i referentna točka za masu američkih novinara, zapisao je u izvještaju za Carnegijevu komisiju za mir: »Evo nas u 1993. godini. Poslije osamdeset godina ogromnih promjena u ostatku Europe i novih krvavih sukoba na samom Balkanu, ova regija i dalje predstavlja problem za Europu.« (Todorova, *Imaginarni Balkan*, 20.)

4 Ime Balkan, u značenju *planina, planinski vijenac* ili *pošumljena, šumovita planina* na poluotok su donijeli Turci Osmanlije. (Todorova, *Imaginarni Balkan*, 54). Početkom 19. stoljeća, točnije 1808. godine, njemački geograf August Zeune po prvi put čitav je poluotok nazvati balkanskim. (Ibid., 53). U drugoj polovici tog istog stoljeća spomenuti geografski naziv postupno je zamijenio sve druge termine kojima se imenovalo ovaj dio Europe. (Ibid., 55). U trenutku izbijanja 1. balkanskog rata, pojam Balkan bit će praktički u općoj uporabi. [Mark Mazower, *Balkan* (Zagreb: Srednja Europa, 2003.), 5], a o tome ratu, kao i o onome koji će uslijediti godinu poslije, govorit će se isključivo kao o »balkanskom«.

5 Todorova, *Imaginarni Balkan*, 117.

6 Ibid., 160.

7 Ibid., 214.

Balkanizam se, dakle, kao tip govora o Balkanu, razvijao barem stotinjak godina prije nego li je u prvoj četvrtini 20. stoljeća prošao kroz završnu razvojnu fazu koju je James Clifford nazvao fazom »diskursnog okoštavanja«<sup>8</sup>. U njemu Balkan egzistira kao prijelazna zona između Zapada i Istoka, istovremeno kao prostor prožimanja (vjera i civilizacija) i prostor konflikta. On je most ne samo između dva geografska entiteta, Europe i Azije, nego i između (istoimenih) etapa civilizacijskog razvoja, što njegov karakter čini »polutanskim« – poluciviliziranim, poluorijentalnim<sup>9</sup>, itd. Iz te pozicije proizlazi temeljna distinktivna crta balkanizma u odnosu na orijentalizam<sup>10</sup>. Iako i jedan i drugi tip retorike stoji u službi zapadne civilizacijske samoidentifikacije, čiji mehanizmi funkcioniraju po binarnoj logici napredno – zaostalo, »Balkan« i »Istok«, kao opozicije pomoću kojih se »Europa« odnosno »Zapad« samoprepoznaje, trebaju se ipak shvatiti različito. Prema Saidovoj koncepciji<sup>11</sup> zamišljeni i esencijalizirani Orijent nedvosmisleno je onaj »Drugi«, te kao takav predstavlja alat kojim će Zapad sam sebe definirati, dok bi se Balkan prije moglo pojmiti kao »nepotpuno sebstvo«<sup>12</sup> ili »Drugo unutar Istog«<sup>13</sup>. Drugim riječima, on i jest i nije Europa, njegova granična situacija dovodi do toga da je on i tu (u Europi, na Zapadu) i tamo (u Aziji, na Istoku), odnosno da nije ni ovdje ni tamo<sup>14</sup>. U vremensko-razvojnom smislu, Balkan je onda stadij u procesu uljuđivanja koji je Europa nadišla, ono što je Europa u svojoj prošlosti već bila. Budući da je europska prošlost (barbarska i nasilna) balkanska sadašnjost<sup>15</sup>, te da Balkan tek treba postati »prava« Europa, njegovo je »europejstvo« nepotpuno. Slijedom izloženog, može se zaključiti kako je model Todorove blizak onome Laryja Wolffa, koji slične karakteristike pripisuje izmišljenoj Istočnoj Europi. Ova mentalno-geografska invencija prosvjetiteljskih pisaca afirmirala je kulturno-civilizacijski ideal napredne Zapadne nasuprot zaostaloj Istočnoj Europi<sup>16</sup>.

Psihoanalitički žargon također nudi terminološki okvir za razumijevanje pozicije Balkana u, takoreći, »strukturi ličnosti« Europe/Zapada. U tom je žargonu Balkan

8 Ibid., 42.

9 Ibid., 37.

10 Utjecaj Edwarda Saida na Todorovu teško je poricati, pa su neki teoretičari skloni balkanizam smatrati tek varijantom orijentalizma. (Todorova, *Imaginarni Balkan*, 28). Smatrajući takav stav svojevrsnom simplifikacijom, autorica *Imaginarnog Balkana* u detaljnoj raspravi ukazuje na čitav niz razlika između ova dva koncepta. (Ibid., 27-44). U radu sam istaknuo samo, po mome mišljenju najvažniju razliku. Inače, Saidov *Orientalism* doživio je nekoliko reizdanja, a prvi put je objavljen 1978.

11 Edward Said, *Orijentalizam*, prev. Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008).

12 Todorova, *Imaginarni Balkan*, passim.

13 Katerina Kolozova, »Identitet jedinstva u izgradnji: o smrti Balkana i rođenju 'Jugoistočne Europe'«, u: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan I. Bijelić i Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003.), 295-307.

14 Dušan Bijelić, »Uvod: dizanje mosta u vazduh«, u *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan I. Bijelić i Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003.), 22.

15 Mike Herzfeld, »Predgovor«, u *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan I. Bijelić i Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003.), 13-17.

16 Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. (Stanford: Stanford University Press, 1994.).

»ono potisnuto Evrope«<sup>17</sup>, »sjenka i organski prezreni alter-ego«<sup>18</sup>. On je europska podsvijest sačinjena od strahova, frustracija i tabua, prostor ispunjen elementarnim nagonima koji su na zapadu obuzdani »procesom civilizacije«. Kroz ovu se prizmu može shvatiti Mishu Glennyja koji predodžbe (bolje reći maštarije) o vampirima, idealtipski predstavljene u romanu Brama Stokera o transilvanijskom grofu Drakuli, smatra »najznačajnijom metaforom Balkana«<sup>19</sup>

## Je li Hrvatska na Balkanu?

Očito je da se pojam Balkan „odvojio“ od geografske realnosti koju je prvotno označavao te da je raspon kontekstualnih okvira u kojima se on može javiti zaista impozantan. Upravo zato bi se trebalo pokušati utvrditi njegove zemljopisne granice, čime bi se otklonio barem dio nedoumica koje izaziva pitanje »koje su to zemlje balkanske?«. Za potrebe ovog rada nužno je pritom posebno razmotriti položaj Hrvatske.

Kao i svaki drugi poluotok, i Balkanski je s tri strane omeđen morima – oplakuju ga Jadransko, Jonsko, Egejsko, Mramorno i Crno more. Iz tog početnog geografskog aksioma slijedi da su obale Jadrana (kao i obale Crnog, Mramornog, Egejskog i Jonskog mora) ujedno i obale Balkana. To bi onda značilo da se i Hrvatska, nemalim svojim dijelom, nalazi na Balkanu. Sjevernu pak fizičku granicu poluotoka nije tako jednostavno odrediti. Prema teoriji srpskog antropogeografa Jovana Cvijića, tu granicu predstavljaju rijeke Dunav, Sava i Kupa; južno od ove linije je »pravi Balkan«, a sjeverno »Srednja Europa«<sup>20</sup>. I time je gotovo polovica Hrvatske, u čisto geografskom smislu, smještena na Balkan. Suvremena francuska geografija liniju razgraničenja, osim na Dunav, smješta na rijeku Savu sve do njenog izvora, pa osim Hrvatske i Sloveniju vidi kao balkansku zemlju<sup>21</sup> Cijenjena *Encyclopaedia Britannica* navodi teritorije država koje sačinjavaju Balkan, a Hrvatska je, bez sumnje, jedna od njih. Za autore članka jedina dilema vezana je uz pripadnost Balkanu Slovenije i rumunjske Transilvanije «u bilo kom smislenom pogledu»<sup>22</sup>. Ta dvojba u američkoj varijanti (*Compton's Interactive Encyclopaedia*) ne postoji – i Slovenija i Rumunjska, a pogotovo Hrvatska dio su Balkana<sup>23</sup>. I prema *Wikipediji*, u čiju „znanstvenost“ se može sumnjati, ali ne i u njezinu popularnost, sjeverna granica poluotoka slijedi liniju Dunav-Sava-Idrijica, što opet barem polovinu Hrvatske fizički postavlja na Balkan.

17 Kolozova, „Identitet jedinstva u izgradnji“, 297.

18 Todorova, *Imaginary Balkan*, 40.

19 Bijelić, „Uvod: dizanje mosta u vazduh“, 28.

20 Jovan Cvijić, *Jedinstvo i psihički tipovi južnih Slavena*. (Beograd: Slobodna knjiga izdanja Vladimira Maksimovića, 1989.), 29.

21 Adrian Cioroianu, „Nemoguće bekstvo: Rumuni i Balkan“, u *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan I. Bijelić i Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003.), 245.

22 Ibid.

23 Ibid.

Teško se, prema tome, može tvrditi da Hrvatska zemljopisno ne pripada Balkanu. Mišljenja sam da je, s geografskog aspekta, Hrvatska balkanska koliko i srednjoeuropska i mediteranska zemlja. Također, ako se ravnamo prema drugim kriterijima – primjerice povijesno-političkim ili kulturnim – moramo doći do sličnog zaključka. Današnja je Hrvatska, ili njezini značajni dijelovi, u svojoj prošlosti pripadala i »mitteleuropskoj« Habsburškoj Monarhiji i »mediteranskoj« Mletačkoj Republici i »balkanskom« Osmanskom Carstvu, a veći je dio 20. stoljeća kao cjelina sudjelovala u povijesti dviju »balkanskih« Jugoslavija. Dijalekti hrvatskog jezika obiluju germanizmima, talijanizmima i turcizmima, a balkanski kulinarski specijaliteti, poput sarme ili ćevapa jednako su omiljeno »domaće« jelo kao i srednjoeuropske kremšnite ili bečki odrezak. Nadalje, epsko deseteračko pjesništvo i niz običaja vezanih uz otvoreno ognjište mogu se smatrati „balkanskim elementima“ hrvatske narodne kulture.<sup>24</sup>

Različito vrednovanje komponenta hrvatskog »troslojnog« identiteta (ukoliko je o identitetu neke zemlje opravdano i moguće razmišljati u ovim kategorijama) rezultat je a ne znanstvenog rezoniranja. Kulture ne treba ni na koji način mistificirati, niti im dodjeljivati više i niže pozicije na nekakvoj hijerarhijskoj ljestvici kultura. U tom smislu i Balkan i Mediteran i Skandinavija i Karipsko otočje, Indokina itd. imaju svoje specifičnosti koje su takve kakve jesu, ni bolje ni lošije od drugih. Jednako kao omalovažavanje Balkana, neopravdano je i njegovo glorificiranje, u čemu su najdalje otišli sljedbenici avangardnog pokreta zenitizma 20-tih godina dvadesetog stoljeća.<sup>25</sup>

### Hrvatski diskurs o Balkanu

Devedesetih godina 20. stoljeća, u složenoj ratnoj i poratnoj atmosferi raspada socijalističke Jugoslavije, Hrvatskoj prolazi kroz intenzivan proces (re)strukturiranja i afirmacije nacionalnog, kulturnog i civilizacijskog identiteta. Taj se proces čini kao sasvim očekivana popratna pojava posljednje faze konsolidacije nacionalnih država u bilo kojem dijelu Europe. U javnom, a napose u političkom diskursu tih godina u Hrvatskoj je stereotip o Balkanu bio njegovo djelatno sredstvo<sup>26</sup>, zapravo jedna od najснаžnijih poluga toga diskursa. Mediji, kako nezavisni tako i oni pod državnom kontrolom, poslužili su kao izvanredan poligon za učvršćivanje balkanskog stereotipa, odnosno predodžbe u kojoj je izlazak Hrvatske iz Jugoslavije za nju značio i definitivno odvajanje od Balkana i priključivanje, bolje rečeno povratak Europi (kojoj je oduvijek, na ovaj ili onaj način, i pripadala).

Protubalkanski stav i zazor od Balkana postao je sredinom 90-ih gotovo opća pojava javnog govora u Hrvatskoj, a osvrtao se na međunarodni položaj mlade države ili na unutarnjopolitičku praksu domaćih političara. Među nasumce izabranim izjavama iz elektronskih i pisanih medija tijekom ljetnih mjeseci 1996., koje je analizirala

24 Dunja Rihtman-Augustin, *Ulice moga grada* (Beograd, Biblioteka XX vek, 2000.), 213.

25 Dražen Katunarić, *Povratak barbarogenija* (Zagreb: Belus, 1995).

26 Ibid., 220.

Dunja Rihtman-Auguštin<sup>27</sup>, praktički nije bilo dana da neka od njih nije spomenula bauk Balkana.

Nakon što je Hrvatskoj uskraćeno mjesto u Vijeću Europe, u središnjoj informativnoj emisiji isticalo se kako »Hrvatska ne želi na Balkan« jer »mi smo se psihološki odvojili od Balkana«<sup>28</sup>. Na Dan državnosti 1996. godine prva stranica jednih dnevnih novina donosi intervju s tadašnjim predstojnikom Ureda predsjednika, koji započinje najavom da »Hrvatskoj nije mjesto na Balkanu«, iako nas tamo želi smjestiti dio međunarodne zajednice<sup>29</sup>. Nekoliko dana ranije u drugim novinama objavljeno je pismo čitatelja naslovljeno »Hrvatska most prema Balkanu, ali nije Balkan«, u kojemu podvlači da Hrvatska Balkanu ne pripada »ni povijesno, ni kulturno, ni vjerski ni zemljopisno«<sup>30</sup>.

Europa kojoj se stremi, i Balkan od kojega treba pobjeći, lajtmotiv je i oporbenih političara kada kritiziraju vladajuću strukturu. Dok vladajući odgovornima za guranje Hrvatske na Balkan drže međunarodne političke faktore, opozicija za takvo što optužuje one na vlasti, prokazujući ponekad „balkanske efekte“, ponekad „balkanske metode“ njihove politike. Aludirajući na vlastodršce jedan se oporbenjak u naslovu svojeg novinskog članka pita »Tko Hrvatsku vuče blatom Balkana?«<sup>31</sup>. Iz usporedbe sa Slovenijom, tada pridruženom članicom Europske Unije, izvodi zaključak da »htjeli-ne htjeli, stopala nam se vuku po živom mulju Balkana«<sup>32</sup>.

Središnja točka vladajuće strukture u Hrvatskoj 90-ih godina bio je predsjednik Tuđman, pa se zato njegov odnos prema Balkanu treba malo pobliže razmotriti. Njegova temeljna pozicija prema Balkanu izražena je u predizbornom sloganu HDZ-a iz 1995. godine, sloganu koji govori sam za sebe: »Tuđman, a ne Balkan«<sup>33</sup>. Predsjednikov antibalkanski stav nije mogao biti eksplicitnije formuliran nego u ovoj poruci biračima. Tuđman, njegov svjetonazor i politika, tako predstavlja sve ono što Balkan po definiciji nije; moglo bi se reći da je u njemu utjelovljena ideja »Hrvatske-u-Europi-a-ne-na-Balkanu«, ideja europske, a nikako balkanske Hrvatske. Pozicioniranje pak Hrvatske spram Balkana vrši se i iz perspektive (značajnog) Drugog, pa je tako, po povratku iz Washingtona u kolovozu 1996. godine, Tuđman »umirivao« hrvatsku javnost riječima »Dobili smo uvjerenja u bezrezervnu podršku SAD da Hrvatska pripada srednjoj Europi, a ne Balkanu«<sup>34</sup>. Drugom će prilikom prijekorno govoriti o onima »koji hoće da gurnu Hrvatsku na Balkan«<sup>35</sup>, što je, kako je već i rečeno, bila uobičajena etiketa Hrvatskoj nenaklonjenih međunarodnih

27 Ibid., 214; 219.

28 Ibid., 214.

29 Ibid., 214.

30 Ibid., 214.

31 Ibid., 219.

32 Ibid., 219.

33 Ibid., 213.

34 Rastko Močnik, „Balkan kao element u ideološkim mehanizmima“, u *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan I. Bijelić i Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003.), 113.

35 Ibid., 110.

političkih subjekata. Za Balkan ipak ima mjesta u Tuđmanovu horizontu, naravno u sasvim određenom kontekstu. Hrvatska je, ukoliko je na Balkanu, tamo zbog posebne civilizacijske misije, višeg razloga – pozvana je europeizirati ovu regiju<sup>36</sup>.

Također, kada je trebalo istaknuti snagu Hrvatske i njezinu važnost kao međunarodnog igrača, balkanski okvir bio je, u najmanju ruku, prihvatljiv. Povoljan trenutak za takvo što bio je i Dan domovinske zahvalnosti 1995. godine, kada će u prigodnom govoru Tuđman konstatirati kako su »hrvatske oružane snage izmijenile strateške odnose u ovom dijelu Balkana«<sup>37</sup>.

Konačno, bilo je i situacija u kojima se samokritično prihvaćalo da Hrvatska jest na Balkanu, poput one prilikom posjeta francuskog ministra vanjskih poslova Juppea, kojemu je hrvatski predsjednik na konferenciji za novinare zahvalio »što je došao na naš mračni Balkan«<sup>38</sup>. U ovom se slučaju radi o pojavi koju je detektirala i Todorova, pojavi da se i u svakodnevnom govoru, kod Hrvata i kod Srba, »reznignirano priznaje vlastita pripadnost Balkanu: 'Balkanci smo'«<sup>39</sup>.

Smrću predsjednika Tuđmana krajem 1999. godine, i ustoličavanjem nove vlasti početkom 2000. godine, počela je nastajati drugačija politička klima u Hrvatskoj. To je utjecalo i na promjenu javnog diskursa u kojemu je Balkan svoje mjesto praktički izgubio. Nije se počelo drugačije govoriti o vezama Hrvatske s Balkanom, nego su se one prestale uopće spominjati.<sup>40</sup> Geopolitička stvarnost regije dakako nije nestala iz javnog govora, već se regija samo počela nazivati drugim, »neutralnijim« imenom – Jugoistočna Europa. Pogrešno bi, međutim, bilo tvrditi da je promjena hrvatske unutarnje političke situacije jedini ili glavni čimbenik ovog preimenovanja. Ono se također izvršilo i iz perspektive »značajnog drugog«, a za Hrvatsku i druge zemlje regije to su zapadni politički subjekti – Europska Unija, SAD i NATO. Slučaj je htio da se u vrlo kratkom razmaku dogode izbor nove vlasti nakon Tuđmanove smrti u Hrvatskoj, rat na Kosovu te NATO-vo bombardiranje i svrgavanje Miloševića u Srbiji. Ti su događaji označili kraj jednog i početak nekog novog razdoblja u povijesti ovih prostora, koliko za same aktere toliko, možda i više, za vanjske promatrače. Na konferencijama za novinare po završetku rata u Kosovu novo ime se pojavilo »uz obećanja o rekonstrukciji i stabilizaciji regije i uz najavu projekta Pakta stabilnosti. Ime Jugoistočna Europa je prevladalo... kao označitelj bolje budućnosti regije u smislu njene 'europeizacije'«<sup>41</sup>, te kao poruka da su balkanske zemlje nesumnjivo dio Europe, u svakom smislu. Preimenovanje kao dio procesa rekonstrukcije regionalnog

36 Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, 215.

37 Močnik, „Balkan kao element u ideološkim mehanizmima“, 110.

38 Ibid., 213.

39 Todorova, *Imaginarni Balkan*, 64.

40 »...u ožujku 2000. (tj. nakon izbora) mogu konstatirati kako je, poput mnogih drugih tvorevina nacionalističke ideologije, bauk Balkana do daljnjeg iščeznuo sa novinskih stranica«. (Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, 220). Dodao bih da se u Hrvatskoj Balkan gdje gdje i javi, najčešće u sportskoj novinskoj literaturi. Ponekad se, u političkom diskursu, govori i o »Zapadnom Balkanu«, kao skupnom nazivu za zemlje bivše SFRJ koje još nisu u EU (uključujući i Albaniju).

41 Kolozova, „Identitet jedinstva u izgradnji“, 299



identiteta neodvojivo je od šireg, europskog projekta globalnog strateškog repositioniranja »u pravcu stabilnog, demokratskog i europskog političkog jedinstva na cjelokupnom europskom kontinentu«<sup>42</sup>.

U sljedećim poglavljima ću nastojati pokazati na koji su se način prethodno opisane promjene u medijsko-političkom diskursu odrazile na hrvatske udžbenike povijesti za osnovnu školu, tj. na „tretman“ Balkana u njima

## Udžbenici povijesti kao predmet analize

Budući da su dio državnog obrazovnog sustava, u hrvatskim (ali i mnogim drugim) udžbenicima povijesti zastupljen je, na manje ili više otvoren način, službeni stav države i društva prema vlastitoj prošlosti. Nadležno ministarstvo i sam ministar, dakle država, ima posljednju riječ kod odobravanja udžbenika, koji bi trebali biti (u većoj ili manjoj mjeri) kompatibilni s kurikulumom i nastavnim programima isto tako odobrenim od državnih institucija<sup>43</sup>. Njima su definirani ne samo opći ciljevi koje nastava povijesti treba postići, nego i konkretni sadržaji koje treba obraditi. Iako školski udžbenici nisu znanstveni tekstovi, njima jest posredovano znanje postignuto u okvirima, kuhnovski rečeno, normalne znanosti. Može se reći da su na taj način udžbenici povijesti rezultat bliskog susreta znanosti i politike u najširem smislu<sup>44</sup>.

Specifična, interpretativna priroda povijesne znanosti omogućuje da se o istom događaju različito sudi. Osim toga, niti jedan povijesni prikaz ne može sadržavati sve informacije o prošlosti<sup>45</sup>, nego ih povjesničari biraju vodeći se vlastitim kriterijem relevantnosti za temu koju obrađuju<sup>46</sup>. Dodamo li ovim epistemološkim osobinama povijesti i njenu stožernu ulogu u oblikovanju kulturnog identiteta kroz proces formalnog obrazovanja, čini se opravdanim očekivati stanovitu podudarnost između javnog i udžbeničkog diskursa. Brojne analize pokazale su da su udžbenici i

42 Ibid., 303.

43 O elementima hrvatske obrazovne politike relevantnima za ovaj rad, vidi bilješku 15.

44 Kada je riječ o udžbenicima povijesti u samostalnoj Hrvatskoj, sredinom i krajem devedesetih godina dvadesetog stoljeća intervencije u nastavu povijesti su bile puno više odraz političkih okolnosti i stranačkih direktiva, nego historiografskih i pedagoških trendova (Snježana Koren i Branislava Baranović, „What Kind of History Education Do We Have After Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention and History Education Politics (1990-2008)«, u »*Transition and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, ur. Augusta Dimou (Göttingen: V&E Unipress, 2009 ), 100. Iako je takav politički intervencionizam u prvom desetljeću 21. stoljeća znatno oslabio, ipak je u nekoliko navrata tematika udžbenika i kurikuluma nastave povijesti došla u središte političkih i medijskih rasprava. (Ibid., 128).

45 Keith Jenkins, *Promišljanje historije*, prev. Snježana Koren (Zagreb: Srednja Europa, 2008), 25

46 Princip odabira osobito je izražen kod pisanja udžbenika. Ograničeni brojem stranica, kao i količinom podataka primjerenom učeničkoj dobi, udžbenici povijesti u pravilu donose skraćene i filtrirane prikaze prošlosti. Iako ova ograničenja mogu dovesti do uvrštavanja različitih stereotipa u udžbenike (Agičić, „Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 31 (1998):205), s njima se moraju suočiti i oni autori koji izbjegavaju pojednostavljene i iskrivljene prikaze.

nastava povijesti nerijetko bili povoljan teren za promidžbu dominantnih ideologija i svjetonazora, a i samo površan pregled pojedinih udžbenika otkriva ovakve pojave. U hrvatskim udžbenicima povijesti prije 1990. dominira marksistički pristup i ideologija bratstva i jedinstva<sup>47</sup>. U ratom i poraćem obilježenim devedesetim godinama provedena je "deideologizacija" kurikulumu i udžbenika<sup>48</sup>, pri čemu su stare interpretativne sheme zamijenjene etnocentričnom perspektivom<sup>49</sup> koja je udžbenicima davala antijugoslavenski i antisrpski ton<sup>50</sup>. Udio povijesti naroda jugoistočne Europe značajno je reduciran<sup>51</sup>, a manjinska se povijest, ako se uopće tematizirala, najčešće prikazivala kroz prizmu sukoba i nerazumijevanja s većinskim narodom<sup>52</sup>. Kako su promjene društveno-političkih okolnosti i sistema utjecale na hrvatske udžbenike povijesti u duljem vremenskom trajanju, pokazao je talijanski povjesničar Stefano Petrunaro. Primjećuje kako je sa svakom promjenom političkog poretka u Hrvatskoj u 20. stoljeću dolazilo do revizije<sup>53</sup> udžbenika povijesti u skladu sa legitimacijskim potrebama i ideološkim stremljenjima vladajućih režima: nekoliko se puta, kako sugerira i naslov njegove knjige, »povijest pisala iznova«<sup>54</sup>.

Premda društveni utjecaj udžbeničkog znanja (spram onog posredovanog obiteljskim i mas-medijским kanalima) ne treba precijeniti, ipak mu se mora pripisati jedno od središnjih mjesta u sustavu reprodukcije znanja, i to ponajviše zbog njegove „službene“ naravi. Drugim riječima, tvrdnje sadržane u udžbenicima kotiraju kao oficijelne istine. S druge strane, sam društveni kontekst odredit će smjer kreacije udžbenika odnosno njihovu orijentaciju spram konkretnih povijesnih fenomena, što znači da će tvrdnje iz udžbenika povijesti uvijek u pozadini imati određeni sustav vrijednosti<sup>55</sup>. Karl Popper dokazivao je da sve znanosti, a posebno one društvene, ne mogu biti odvojene od kulturnog i društvenog konteksta u kojem nastaju, čime je opovrgao Manheimov koncept slobodnolebdećeg intelektualca koji, izdignut iznad

47 Magdalena Najbar-Agičić, „Promjene u prikazu Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća«, 2005., <http://www.cpi.hr/downloads/links/hr/7024> (posjet 21.5.2012.).

48 Snježana Koren, „Jugoslavija: pogled u razbijeno ogledalo. Tko je 'onaj drugi'?« u *Klio na Balkanu*, ur. Christina Koulouri (Zagreb: Srednja Europa, 2005.), 79.

49 Ibid., 80.

50 Sandra Perkić, „Istraživanje udžbenika povijesti kao znanstvena disciplina“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (2003.).

51 Damir Agičić, „Slika naroda jugoistočne Europe“, 206.

52 Snježana Koren, „Manjine u hrvatskim udžbenicima povijesti i zemljopisa“, *Povijest u nastavi* I, br. 1 (proljeće 2003).

53 Revizija udžbenika je podrazumijevala, između ostalog, da se različitim narativnim strategijama i načelima selekcije podataka pojedini akteri prikažu u drugačijem svjetlu u odnosu na prethodno razdoblje: tako su primjerice Lj. Gaj i J. Jelačić u udžbenicima nekoliko puta »prelazili put« od jugoslavenske do hrvatske orijentacije, i obrnuto. [Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.* (Zagreb: Srednja Europa, 2009.)].

54 Petrunaro, *Pisati povijest iznova*.

55 Nota bene, i u ovom će radu poneki čitatelj zasigurno prepoznati svjetonazorske i vrijednosne elemente, unatoč stalnom nastojanju da se temi pristupi s tradicionalnim „sine ira et studio“ historiografskim imperativom.

stvarnosti društvenih veza i odnosa, objektivno tumači tu istu stvarnost<sup>56</sup>. U tom smislu, udžbenike povijesti se može promatrati i kao »ogledalo društva koje ih proizvodi« i kao »dobar vodič« kroz njegove vrijednosti<sup>57</sup>, neovisno o propagandnim namjerama centara moći. Možemo se zato složiti sa stavom da su određene promjene u udžbeničkim prikazima pojedinih aspekata prošlosti očekivani rezultat društvenih promjena, i s njima povezanih stručnih interesa<sup>58</sup>. Osim u dijakronijskoj, razlike u udžbeničkim pristupima i interpretacijama prošlosti prisutne su i u sinkronijskoj perspektivi: usporedba paralelnih udžbenika povijesti u Hrvatskoj otkriva različite autorske pristupe razdoblju Drugoga svjetskog rata<sup>59</sup>, ili Domovinskog rata<sup>60</sup>. Zato pri svakoj analizi udžbenika, pored društvenih i političkih okolnosti, treba imati na umu i specifični autorski doprinos.

Za ovu analizu odabrani su hrvatski udžbenici povijesti za šesti i sedmi razred osnovne škole, nastali u razdoblju od osamostaljenja do danas. Prvi obrađuju temu osmanske prisutnosti u Europi, a drugi sadržajno uključuju razdoblje balkanskih ratova. Balkanski je stereotip, kako smo pokazali u uvodnom dijelu, u najužoj vezi upravo sa osmanskim naslijeđem s jedne i balkanskim ratovima s druge strane. Od četiri udžbenika povijesti za šesti razred, napisanih i korištenih prije 2000. godine, tri je za istu izdavačku kuću napisao isti autor Tako je Ivo Makek autor udžbenika u izdanju Školske knjige iz 1992., 1997. i 1999. godine. Prva dva udžbenika ujedno su bili i jedini u uporabi sve do školske godine 1997./1998., kada se iz okrilja druge izdavačke kuće pojavio paralelni udžbenik Nevena Budaka i Vladimira Posavca u izdanju Profila. Godine 2001. izlazi još jedan Profilov udžbenik, čime su naznake pluralizma na tržištu udžbenika povijesti postale još izraženije. Godine 2003. započinje razdoblje »pravog pluralizma« u produkciji odnosno ponudi udžbenika, jer se uz druge dvije izdavačke kuće (Meridijani i Alfa) javlja se i niz novih autora.

Kroz slične je faze prošla i produkcija udžbenika za sedmi razred. Do 2000. godine upotrebljavali su se udžbenici Dragutina Pavličevića i Filipa Potrebića iz 1994. i 1997. godine a 1996. godine, godinu dana ranije nego za šesti razred, postoji i udžbenik Damira Agičića. Od školske godine 2000./2001. naovamo udžbenike je objavio veći broj različitih autora za više izdavačkih kuća (Alfa, Meridijani, Profil i Školska knjiga).

56 Karl Popper, »Sociologija spoznaje«, u. *Sociologija znanstvene spoznaje: strogi program i Edinburška škola*, ur. Darko Polšek (Rijeka: HKD, 1995).

57 Christina Koulouri, »Uvod«, u *Klio na Balkanu*, ur. Christina Koulouri (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 25.

58 Branimir Janković, »Meandri kolektivnog pamćenja«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, br. 42, (2010): 486.

59 Koren, Baranović, »What Kind Of History Education Do We Have«, 122.

60 Ibid., 129.

## Slika Osmanlija u udžbenicima

S obzirom na to da je svaka priča o Balkanu na ovaj ili onaj način povezana sa osmanskom prisutnošću ili naslijeđem<sup>61</sup>, i slika Osmanlija u udžbenicima povijesti zaslužuje biti razmotrena u kontekstu ovog rada.

U Makekovim su udžbenicima Osmanlije/Turci prikazani vrlo negativno, a čitavo se razdoblje sukoba s Osmanlijama u svim udžbenicima opisuje kao «doba turskih nevolja» ili «nevolja s Turcima». I u tekstualnom i u slikovnom dijelu ovi ih udžbenici oslikavaju kao, najblaže rečeno, fanatičnu hordu, a pojmovi koji ih opisuju uglavnom sugeriraju da su divlji i primitivni. Gotovo da su po prirodi na pola puta između čovjeka i životinje, pa se na više mjesta govori o »akindžijskim čoporima« koji su »šuljajući se šumama, upadali u hrvatska sela i činili strahote«<sup>62</sup>. Varijanta iz 1999. ipak je blaža, pa strahote sada čine »akindžijske skupine«<sup>63</sup>, »paleći« i »žareći« uz granicu. Osmanska je vojska svoje protivnike – mađarsku, srpsku ili Žigmundovu vojsku – »sasjekla«, »potukla« i »satrla«, a most na Dravi kod Osijeka je »tutnjao« od Sulejmanovih četa.

Na ilustracijama Turci često sijeku i odsijecaju, »odvoze glave ubijenih«<sup>64</sup>, nabijaju na kolac ili odvoze u roblje, a njihov je vanjski izgled nerijetko karikiran - smrknut i zastrašujući. Udžbenik iz 1992. godine, uz sliku Krbavske bitke, donosi i njezin opis u kojemu se, između ostalog kaže »...stravičan prizor koji vidite može se odnositi na Krbavsku bitku, ali i na bilo koju drugu bitku ili okršaj s Turcima«<sup>65</sup>. Izabrani citat sugerira da je brutalnost Turaka njihova gotovo urođena osobina, a strah i užasavanje normalne reakcije njihovih promatrača.

Dodajmo da se u svim udžbenicima ovog autora naglašava hrvatski status »predziđa kršćanstva« u borbama s Osmanlijama, jer se na hrvatskim bojištima »nije branila samo sloboda i kršćanska civilizacija Hrvatske, nego i Europe«<sup>66</sup>. Ne spominje se pritom »predzidni status« brojnih drugih europskih država - od Rodosa i Malte do

61 Todorova svodi Balkan na osmansko naslijeđe, bilo kao stvarno prisutne kulturne elemente koji su zajednički različitim (nacionalnim) kulturama, bilo kao percepciju te ostavštine. Može joj se prigovoriti da tako čini grešku jer u analizi balkanskog stereotipa zanemaruje prvenstveno bizantske, ali i druge utjecaje. Unatoč tome, u ovome radu uglavnom prihvaćam njezin model, i to iz nekoliko razloga. Prvo, uvjerljivo je pokazala da je balkanski stereotip nastajao u vrijeme i pod dojmom osmanske vladavine jugoistočnim dijelom Europe, uz važnu napomenu da negativan stav prema Balkanu kao cjelini nikako nije isto što i negativan stav prema Osmanlijama i islamu kao takvom. Drugo, i neke recentnije studije navode na zaključak o zapadnjačkoj predodžbi Balkana utemeljenoj na osmanskoj prisutnosti i baštini. [Božidar Jezernik, *Divlja Europa. Balkan u očima putnika sa Zapada* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2007.)]. Konačno, držim da negativno stereotipiziranje Bizanta i pravoslavlja može biti tema posebnog rada, kako zbog tehničkih ograničenja ovoga članka, tako i zbog teorijske mogućnosti da se koncepti bizantizma i balkanizma, unatoč isprepletenosti, ipak zasebno analiziraju. To, dakako, ne znači da u svojoj analizi neću ukazati i na mjestimično povezivanje Balkana s pravoslavljem odnosno Bizantom.

62 Ivo Makek, *Povijest 6* (Zagreb: Školska knjiga, 1997), 74

63 Ivo Makek, *Povijest 6* (Zagreb: Školska knjiga, 1999): 91.

64 Ivo Makek, *Povijest 6* (Zagreb: Školska knjiga, 1992): 121; (1997): 94.

65 Makek, (1992), 97.

66 Ibid., 96.

Poljske i Ugarske<sup>67</sup>, nego se ideja o posebnoj važnosti Hrvatske za obranu Europe dodatno pojačava i romantičarskom slikom Ferdinanda Quiquereza »Antemurale Christianitatis« Time se ovi udžbenici naslanjaju na tradiciju metafore predžida<sup>68</sup> (i njenih varijacija), koja je u hrvatskoj kulturi i politici prisutna gotovo pet stoljeća<sup>69</sup>.

Udžbenik Budaka i Posavca<sup>70</sup>, kao i onaj Budaka i Mogorović-Crljenko<sup>71</sup> nude znatno umjereniju i uravnoteženiju sliku Osmanlija, čija osvajanja opisuju puno „lakšim“ riječima – oni su »vješti ratnici« koji osvajaju ili im različite zemlje »padaju u ruke«. Izvori u ovim udžbenicima govore i o njihovoj izdržljivosti, skromnosti i predanosti, ali i o pljačkanju, porobljavanju i nasilništvu pri zauzimanju Carigrada. Osmansko kulturno naslijeđe, kao i njihova vjerska tolerancija valorizira se u pitanjima na kraju pojedinih poglavlja.

Najopćenitije govoreći, i ostali udžbenici nakon 2001. godine su umjereni i uravnoteženi u prikazu Osmanlija, uključujući i one najnovije. U svim se udžbenicima mogu pronaći i pozitivne i negativne kvalifikacije Osmanlija/Turaka, slično dvama prethodno spomenutim udžbenicima, a rječnik kojim su opisane negativne pojave daleko je blaži od Makekova. Nema više »akindžijskih čopora« koji »žare i pale«, ali ima akindžija koji »siju strah i nered«<sup>72</sup>. Nema »šuljanja po šumama« i »činjenja strahota«, nego se govori o »turskim pustošenjima«<sup>73</sup> ili »paljenju i uništavanju nepokretnih dobara«<sup>74</sup>, zbog čega stanovništvo bježi u sigurnije krajeve. Osmanlije su »vješti ratnici«, a svi udžbenici ističu organiziranost i nadmoć njihove vojske spram vojski europskih vladara. Udžbenici izdavačke kuće Meridijani nude sliku Osmanlija-porobljivača, kako ilustracijama na kojima Osmanlije »odvođe zarobljene kršćane na sajam robova«<sup>75</sup>, tako i tekstom: »Dio stanovništva su Osmanlije odvodili u sužanjstvo, a dio se spašavao bijegom«<sup>76</sup>. Međutim, na istim stranicama može se naći primjerice i slika osmanskog feudalca koji dijeli milodare svojim siromašnim podanicima<sup>77</sup>, kao i opis sultanove vjerski tolerantne vladavine<sup>78</sup>. U jednom od novijih udžbenika nalazi i izvorno svjedočanstvo tolerantnog francuskog plemića iz 15. stoljeća, čija prva rečenica za Turke kaže da su »Ljudi kao i ostali... samo se od nas razlikuju načinom života i običajima«<sup>79</sup>. Ovaj udžbenik, kao i onaj istih autora

67 Lovro Kunčević, »Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 48 (2010): 196.

68 »Predzidni motiv u izvornom je značenju sustavno promicao predsjednik Franjo Tuđman, nakon 1993. s dodatnim osloncem na Huntingtonovu teoriju o sukobu civilizacija.« [Ivo Žanić, »Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje – predžide – most«, *Historijski mitovi na Balkanu*, (Sarajevo: 2003), 191].

69 Ibid.

70 Neven Budak i Vladimir Posavec, *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe* (Zagreb: Profil, 1998).

71 Neven Budak i Marija Mogorović Crljenko, *Povijest 6* (Zagreb: Profil, 2001. i 2012.).

72 Hrvoje Gračanin, Hrvoje Petrić i Gordan Ravančić, *Povijest 6* (Zagreb: Meridijani, 2007), 116.

73 Ante Birin i Tomislav Šarlija, *Povijest 6* (Zagreb: Alfa, 2003), 119.

74 Željko Brdal i Margita Madunić, *Tragom prošlosti* (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 174.

75 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 120.

76 Ibid., 122.

77 Ibid., 115.

78 Ibid., 118.

79 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, 66.

iz 2003. godine, vrlo pozitivno vrednuje osmansko kulturno naslijeđe, pogotovo ono graditeljsko, govoreći o građevinama »čijoj se ljepoti divimo i danas«<sup>80</sup>, ali i folklorno, književno (»Mnogi su se islamizirani Južni Slaveni istaknuli u književnosti«), kulinarsko itd.

Udžbenici sedmog razreda, kako je primijetio D. Agičić<sup>81</sup>, manje govore o Osmanlijama/Turcima, a više o osmanskoj/turskoj vlasti, tj. upravi. Ta je uprava u udžbenicima Pavličevića i Potrevice opisana uglavnom negativno, kao nazadnjačka i slaba. Uključivanjem u sastav Austro-Ugarske »dobio je i narod Bosne i Hercegovine jer je vraćen zapadnoj civilizaciji. Otada počinje i gospodarski i kulturni razvoj Bosne i Hercegovine«<sup>82</sup>. S druge su strane, neki muslimani, primjerice potomak »stare osmanlijske obitelji« Smail-aga Čengić, prikazani u vrlo pozitivnom svjetlu. Za njega isti autori kažu da je bio »veoma pravedan i čovjekoljubiv gospodar« svojim hercegovačkim podanicima koji su se za njegovu smrt Crnogorcima »ljuto osvetili«<sup>83</sup>.

O izuzeću Bosne i Hercegovine ispod osmanske vlasti slično rezonira i alternativni udžbenik u 1990-ima: »Bosna i Hercegovina kročile su u XX stoljeće u novom ruhu. Vratile su se u sastav zapadne civilizacije kojoj su ranije pripadale«<sup>84</sup>. Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine u najnovijim udžbenicima opisuje se s manje euforije. Pri tome se ili neutralno konstatira kako je »uvedena nova upravna organizacija«<sup>85</sup>, ili se nešto pozitivnijim tonom govori o »modernizaciji« i razvoju školstva, industrije, rudarstva i gradova<sup>86</sup>. Ovaj zadnji udžbenik prethodno izvještava, u okviru iste jedinice, masnijim slovima, kako su u Bosni i Hercegovini »teški životni uvjeti pod osmanlijskom vlašću nagrali kršćansko stanovništvo na ustanke«<sup>87</sup>.

### „Nestanak“ »Balkana« iz udžbenika

Prvo što nakon usporedbe udžbenika za šesti razred u razdoblju od 1992. do 2012. godine upada u oči jest smanjenje učestalosti pojavljivanja pojma »Balkan«. Dok je on u udžbenicima Ive Makeka devedesetih godina često zastupljen (npr. 1992. godine 44 puta, 1999. godine 34 puta), u udžbenicima nakon 2000. godine (uz iznimku Makekova izdanja iz 2003. te, u manjoj mjeri, Gračanina i Petrića iz iste godine) postupno iščezava, pojavljujući se tek nekoliko puta (u udžbeniku u autorstvu Brdal/Madunić iz 2003. – osam puta, ili u udžbeniku koji su napisali Gračanin/Petrić/Ravančić iz 2007. – šest puta) ili samo jednom (u udžbeniku Budak/Mogorović iz

80 Ibid., 63.

81 Agičić, »Slika naroda jugoistočne Europe«, 211.

82 Dragutin Pavličević i Filip Potrevice, *Povijest za sedmi razred osnovne škole* (Zagreb: Školska knjiga, 1994), 83.

83 Ibid., 84.

84 Damir Agičić, *Povijest za sedmi razred osnovne škole*. (Zagreb: Alfa, 1996), 89.

85 Damir Agičić, Snježana Koren i Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest 7* (Zagreb: Profil, 2007), 110.

86 Stjepan Bekavac i Siniša Kljajić, *Povijest 7* (Zagreb: Alfa, 2008), 109; Stjepan Bekavac i Siniša Kljajić, *Povijest 7* (Zagreb: Alfa, 2011), 118.

87 Bekavac/Kljajić, (2008), 107; (2011), 116.

2001. i 2012. i Brdal/Madunić iz 2007.). Udžbenik Budaka i Posavca iz 1998., prvi alternativni udžbenik za 6. razred u 90-ima, koji je tadašnja ministrica nekoliko puta odbila odobriti<sup>88</sup>, također rjeđe govori o Balkanu (12 puta).

Balkan se gotovo u svim analiziranim udžbenicima (osim onoga Birina i Šarlije iz 2008.) pojavljuje u jedinicama posvećenim Dubrovniku. Njegovi su trgovci sklapali ugovore »s vladarima balkanskih zemalja«<sup>89</sup>, proširili svoje djelovanje »i na zapadnu polovinu Balkanskog poluotoka«<sup>90</sup> i osnivali trgovačke kolonije »na prostoru Balkana«<sup>91</sup> odnosno »u svim važnijim trgovačkim i rudarskim centrima Balkanskog poluotoka«<sup>92</sup>. Posljednji citat jedino je mjesto u ovom udžbeniku na kojem se spominje Balkan. U njemu, kao i u ostalim novijim udžbenicima, češće se govori samo o »zaleđu«, ili poimence o Osmanskom Carstvu, Bosni i Srbiji, ili Jugoistočnoj Europi. Premještanjem trgovačkih puteva i osmanskim osvajanjima »poteškoće su zahvatile i kopnenu trgovinu sa Osmanskim Carstvom«<sup>93</sup>, opala je dubrovačka trgovina »rudarskim proizvodima iz Bosne i Srbije« pa je »u trgovini sa zaleđem sve više prednjačio Split«<sup>94</sup>.

Ovaj se trend lijepo vidi usporedbom udžbenika Gračanina i Petrića iz 2003. i onog koji su isti autori napisali četiri godine kasnije u suradnji s Ravančićem. O dubrovačkoj posredničkoj trgovini 2003. se kaže:

»Dubrovački su trgovci izvozili sirovine (rudno bogatstvo, kožu, vunu, vosak i sl.) iz balkanskih zemalja, a istodobno dobavljali manufakturnu i drugu luksuznu robu sa Zapada te ju prodavali na Balkanu.«<sup>95</sup>

Godine 2007. isti se fenomen opisuje ovako:

»Iz jugoistočne Europe Dubrovčani su uvozili rudarske i poljoprivredne proizvode te zarađivali na njihovoj preprodaji. Iz zapadnoeuropskih su država u svoje zaleđe [označio F.J.] izvozili manufakturne proizvode, sol i drugu potrebnu robu.«<sup>96</sup>

Moglo bi se reći da je ovdje opisani »lingvistički obrat« karakterističan za ukupni udžbenički govor o Balkanu u posljednjih desetak godina.

Povijest Vlaha neodvojiva je od povijesti Balkana. Unatoč nedovoljnoj istraženosti vlašskog fenomena, vjerojatno bi se mogao postići konsenzus oko toga da su oni, najopćenitije govoreći, planinski stočari iz unutrašnjosti Balkana<sup>97</sup>.

88 Agičić, »Slika naroda jugoistočne Europe«, 210.

89 Makek, *Povijest 6* (1992), 87.

90 Željko Brdal, Margita Madunić, *Tragom prošlosti* (Zagreb: Školska knjiga, 2003), 62.

91 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 85.

92 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti* (2007), 222.

93 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 173.

94 Birin, Šarlija, *Povijest 6*, 139.

95 Hrvoje Petrić i Gordan Ravančić, *Povijest 6* (Zagreb: Meridijani, 2003), 154.

96 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 171.

97 O »balkanstvu« planinskih stočara pisao je još 1946. Dinko Tomašić, i to na način kojim se balkani-

Vlaško naseljavanje u Vojnu krajinu uslijed ondašnjih političkih prilika fenomen je od zajedničkog interesa svih udžbenika. Pri tom je porijeklo Vlahi, iako se o njemu govori različitim terminima, nezaobilazno kao predmet. Makek u ranijim izdanjima izvještava da su Turci, organizirajući akindžijske odrede, Vlahe »dovodili s planinskih područja oko gornje Drine«<sup>98</sup> ili »dovlačili iz planinskih područja oko gornje Drine, Lima i Ibra«<sup>99</sup>. U dva kasnija udžbenika stoji da su Turci »hrišćanske sinove... dovlačili iz planinskih područja Balkana«<sup>100</sup>, pri čemu konstelacija pojmova »hrišćanski«, »dovlačiti« i »Balkan« s negativnim prizvukom povezuje vlaško naseljavanje hrvatskih krajeva, Balkan i pravoslavlje<sup>101</sup>.

Prema tada usporednim udžbenicima, vladari i velikaši su na ratom opustošenu granicu nastojali naseliti kršćane »iz Turske«<sup>102</sup>, odnosno »iz Osmanskog Carstva«<sup>103</sup>. Vlasi se eksplicitno s Balkanom povezuju u udžbeniku izdavačke kuće Meridijani iz 2003. godine, po kojemu su oni »slavenizirane skupine pučanstva koje su iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka naselile hrvatski prostor«<sup>104</sup>. Noviji udžbenik Birina i Šarlije<sup>105</sup> na jednom mjestu kaže da su Vlasi »balkansko stočarsko stanovništvo«, ali ih u pojmovniku definira kao »nomadsko stočarsko stanovništvo jugoistočne Europe«.

Balkan se uz vlaško ime ne spominje u udžbenicima Brdala i Madunić iz 2003. i 2007. godine, kao ni u najnovijem udžbeniku »Meridijana«, nego se, kao i u udžbenicima Budaka i Posavca iz 1998., odnosno Budaka i Mogorović-Crljenko iz 2001. i 2012. godine, prostor njihova porijekla određuje po političkom ključu. Vlasi su u Vojnu krajinu došli »s osmanlijskog prostora«<sup>106</sup>, »s osmanske strane granice«<sup>107</sup>, odnosno »iz Osmanskog Carstva«<sup>108</sup>.

Nešto je drugačija situacija s udžbenicima sedmog razreda, kod kojih je relativna učestalost pojma »Balkan« i u novijim izdanjima rezultat obrade teme Balkanskih ratova, uglavnom u sklopu zadnje cjeline posvećene Prvom svjetskom ratu. Svi imaju »Balkanske ratove« u naslovima ili nastavnih jedinica ili pojedinih poglavlja. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga trend nestanka Balkana nije tako izražen kao u udžbenicima za šesti razred.

---

stičkom diskursu praktički daje znanstvena podloga. [Dinko Tomašić, »Struktura balkanskog društva«, *Društvena istraživanja*, br. 6, (1992.): 939].

98 Makek, *Povijest 6*, (1992), 123.

99 Makek, *Povijest 6*, (1997), 97.

100 Ivo Makek, *Povijest 6* (Zagreb: Školska knjiga, 1999), 126; Ivo Makek, *Povijest 6* (Zagreb: Školska knjiga, 2003), 126.

101 Pitanje odnosa udžbenika povijesti prema vlaškom naseljavanju Hrvatske i »vlaškim temama« općenito, izuzetno je poticajno, i mislim da zahtijeva posebnu analizu. U ovome je radu to pitanje razmotreno samo u mjeri u kojoj se tiče vezivanja pojma Balkan uz Vlahe, odnosno na liniji argumentacije teze o »nestanku Balkana« iz hrvatskih udžbenika povijesti.

102 Budak, Posavec, *Radanje*, 109.

103 Budak, Mogorović-Crljenko, *Povijest 6* (2001), 129.

104 Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 138.

105 Ante Birin i Tomislav Šarlija, *Povijest 6* (Zagreb: Alfa, 2008), 154.

106 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, (2003), 120.

107 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, (2007), 177.

108 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest 6*, 184.



O Balkanu se u svim analiziranim udžbenicima, uz određene razlike, govori i u poglavlju o Velikoj istočnoj krizi i Berlinskom kongresu, a naznake nestanka Balkana mogu se detektirati u naslovima priloženih karata. Karte tematski vezane za Berlinski kongres i/ili Balkanske ratove jedino kod Agičića, Koren i Najbar-Agičić predstavljaju »Jugoistočnu Europu«, dok u svim ostalim analiziranim udžbenicima iste karte prikazuju »Balkanski poluotok«.

## Hrvatska spram Balkana u udžbenicima povijesti

Učenici šestog razreda prvi se put susreću s Balkanom u poglavljima koja govore o doseljenu Slavena, počecima njihova državnog organiziranja i dodirima s Bizantom. Neki ga udžbenici pritom rjeđe spominju od drugih, a poneki ga uopće ne spominju (izdanja Budaka i Mgorović-Crljenko iz 2001. i 2012, kao i onaj Brdala i Madunić iz 2007.). Ipak, ono što je za nas ovdje bitno jesu zemlje i općenito geografski nazivi mjesta koji se navode onda kad se o Balkanu ipak govori.

Makek<sup>109</sup> donosi kako je Bizant u 7. stoljeću naumio pod svoju vlast vratiti »područja na Balkanu« koja su zaposjeli Slaveni. U tekstu koji slijedi navode se Makedonija, Bugarska, Srbija (Raška) i Duklja. Iste ove zemlje spominju i udžbenici iz 2003. kada opisuju »doseljavanje Slavena na Balkanski poluotok« i »stvaranje brojnih plemenskih zajednica i zemalja«<sup>110</sup> odnosno »samostalnih balkanskih državnica«<sup>111</sup>. I u paralelnom udžbeniku s kraja devedesetih Budak i Posavec, govoreći o Heraklijevim nasljednicima koji su »postupno vraćali pod svoju vlast dijelove Balkana koji su pali u ruke Slavena«<sup>112</sup>, opisuju odnose Bizanta i Bugarske, Duklje i Srbije. Birin i Šarlija od sklavinija koje su osnovali Slaveni po dolasku na »balkanske posjede Bizantskog carstva«<sup>113</sup> spominju samo Rašku i Duklju. O ovim zemljama će u udžbenicima biti riječi i kada se bude govorilo o kasnosrednjovjekovnim osmanskim osvajanjima Balkanskog poluotoka (ili jugoistočne Europe, dakako).

Doseljenje Hrvata u svim je udžbenicima izloženo u sklopu zasebnih cjelina posvećenih hrvatskom srednjovjekovlju. Simptomatično je da se Hrvati ne doseljavaju na Balkan, nego se u svim izdanjima govori o »prostoru između rijeke Drave i Jadranskog mora«. Konkretnije, spominje se »nekadašnja antička provincija Dalmacija«<sup>114</sup>, »bivša rimska provincija Ilirik«<sup>115</sup>, »bivša rimska provincija Dalmacija«<sup>116</sup>, »zaleđe istočne jadranske obale«<sup>117</sup>, ili se govori jednostavno o »ovim prostorima«<sup>118</sup>. Jedino će ga

109 Makek, *Povijest* 6, (1992), 40; (1997), 20; (1999/2003), 22.

110 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, (2003), 19.

111 Petrić, Ravančić, *Povijest* 6, (2003), 22.

112 Budak, Posavec, *Radanje...*, 17.

113 Birin, Šarlija, *Povijest* 6, 10.

114 Budak, Posavec, *Radanje...*, 26-27

115 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, (2007), 44.

116 Birin, Šarlija, *Povijest* 6, (2003), 26; Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti*, (2003), 28.

117 Birin, Šarlija, *Povijest* 6, (2008): 51.

118 Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest* 6, 33.

Makek spomenuti u priči o doseljenu Hrvata, čija je »bujica... zapljusnula Posavlje, Podunavlje, Istru i Balkan sve do Drine«<sup>119</sup>. Na drugom mjestu je ovaj autor, definirajući hrvatski prostor, također upotrijebio izraze »alkan« i »Drina«<sup>120</sup>, ali u nešto drugačijem kontekstu. Kaže kako je hrvatsko područje «i podunavskim i jadranskim dijelom usmjereno prema Zapadnoj Europi, a kanjonsko korito rijeke Drine odvaja ga od istočnog Balkana»<sup>121</sup>. U ovoj rečenici zanimljiv je izbor riječi, jer hrvatski je prostor prema Zapadnoj Europi »usmjeren«, a od istočnog Balkana »odvojen«, i to ne bilo kakvim nego »kanjonskim« riječnim koritom. Takva je formulacija sasvim u skladu sa stalnim nastojanjem da se naglasi pripadnost Hrvatske zapadnoeuropskoj civilizaciji i kulturi<sup>122</sup>, posebno u Makekovim, ali i u drugim udžbenicima<sup>123</sup>. Makek pritom češće nego u novijim udžbenicima Balkan predstavlja, kao na ovom mjestu, »drugim« u odnosu na Europu<sup>124</sup>.

Ova Makekova rečenica, kao i prethodna, s druge strane implicitno tvrdi da se dio hrvatskog prostora (odnosno prostora na kojem žive Hrvati) nalazi i na zapadnom Balkanu. Misli se, dakako, na Bosnu i Hercegovinu. Ekspliciralo se hrvatstvo ove zemlje ili ne<sup>125</sup>, činjenica je da su poglavlja o Bosni i Hercegovini u svim analiziranim udžbenicima sastavni dio veće cjeline koja govori o hrvatskim zemljama, kako u srednjem tako i u novom vijeku.<sup>126</sup>

119 Makek, *Povijest 6*, (1997), 26; (1999/2003), 29.

120 O razvoju i značenju mita »granice na Drini« pisao je I. Goldstein. [Ivo Goldstein, »Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema«, *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo: 2003), 109-137].

121 Makek, *Povijest 6*, (1992), 39.

122 Pitanje civilizacijskog i kulturnog identiteta Hrvatske važan je element obrazovne politike devedesetih, pri čemu nastava povijesti, kako je već rečeno, ima ključnu ulogu. Temeljni dokumenti obrazovne politike iz tog razdoblja – nastavni planovi i programi - na vrlo jasan i nedvosmislen način predstavljaju formiranje svijesti o pripadnosti Hrvatske europskoj kulturi i civilizaciji kao jedan od glavnih ciljeva nastave povijesti. Primjerice, u napomenama uz gimnazijski program ističe se da bi učenici trebali uočiti »...kako je Hrvatska uistinu bila i ostala sastavni dio i sukreator europske kulture i civilizacije. Ona ih je doista zajedno s Europom djelatno gradila i nastavila izgrađivati sve do naših dana. « [*Glasnik Ministarstva prosvjete i športa* (Zagreb: Školske novine, 1995), 162]. S druge strane, novi plan i program za osnovnu školu stavlja naglasak na kompetencijske ishode učenja povijesti, dok za spoznaje o drugim narodima i kulturama kaže da »pripremaju učenike za život u multietničkom i multikulturalnome društvu«. [*Nastavni plan i program za osnovnu školu* (Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2006), 284].

123 Rezultati jedne analize ukazuju na određenu »euforiju oko Europe« u hrvatskim udžbenicima povijesti iz devedesetih godina, pri čemu autorica konstatira da paralelnom udžbeniku za 6. razred čak i naslov programatski: *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe* [Heike Karge, »Između euforije, trezvenog shvaćanja i izolacije. 'Europa' u udžbenicima povijesti zemalja bivše Jugoslavije«, u *Klio na Balkanu*, ur. Christina Koulouri (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 96].

124 Tako je i kada npr. za tursko osvajanje Galipolja kaže da je bilo »sudbonosno za Balkan ali i za Europu«. (Makek, *Povijest 6* (1992), 78; (1997), 59; (1999/2003), 73).

125 Damir Agičić je već i naslovom svojeg članka »Bosna je...naša!« nagovijestio određene zaključke o odnosu hrvatskih i srpskih udžbenika povijesti prema Bosni i Hercegovini. Između ostalog konstatira kako dobar dio sadržaja koji se odnosi na povijest BiH u Makekovom udžbeniku »izravno služi u svrhu dokazivanja hrvatskog karaktera srednjovjekovne bosanske države te Bosne i Hercegovine općenito«. [Damir Agičić, »Bosna je ...naša!« Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti«, u *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo, 2003), 143].

126 Heike Karge se u spomenutom istraživanju dotiče i ovog fenomena (Karge, »Između euforije«, 92).

Na više mjesta i u različitim udžbenicima Bosna je nedvosmisleno na Balkanu. Takve se ocjene često donose kada se, primjerice, opisuju aktivnosti dubrovačkih trgovaca, pa se naizmjenično govori o balkanskom zaleđu te o Bosni i Srbiji<sup>127</sup>. U dva novija udžbenika iz 1999. i 2003. Makek će za tursko osvajanje ove zemlje reći: »Bosna – balkanski bedem – ‘pala je šaptom’ – bez prave borbe«<sup>128</sup>. Bosna, prema tome, ne samo da jest Balkan, nego je, konkretnije, njegov »bedem«, što znači da s njegove druge strane tj. u Hrvatskoj, nije Balkan. Iz ovog zaista kratkog osvrtu na bosanske teme u udžbenicima može se nazrijeti određena ambivalentnost u hrvatskom odnosu prema Balkanu, budući da Hrvatska, bez sumnje, nije na Balkanu, ali neki dijelovi »hrvatskog prostora« jesu.

O balkanskim granicama i hrvatskoj poziciji u tom smislu udžbenici za sedmi razred ne govore eksplicitno, ali ipak sugeriraju izmještenost Hrvatske iz opsega Balkana, i to uglavnom zemljovidima. Na karti »balkanskih država nakon Balkanskih ratova« u udžbeniku Pavličevića i Potrebice iz 1994. vide se sjeverna Grčka, jugozapadna Bugarska, južna Srbija, te Crna Gora, Albanija i Makedonija, a nema niti pedlja (južnog) hrvatskog prostora<sup>129</sup>. Boka Kotorska i mali dio istočne Hercegovine na samom su rubu zemljovida. U kontekstu pak Berlinskog kongresa isti će autori reći kako su njime »određene granice na Balkanu koje uglavnom i danas postoje«<sup>130</sup>. Dvije karte u Agičićevom udžbeniku prikazuju »Balkanski poluotok« uoči i nakon balkanskih ratova, na kojima su različitim nijansama označene Crna Gora, Srbija, Rumunjska, Bugarska, Grčka i Osmanlijsko Carstvo<sup>131</sup>. Šire geografsko okruženje, uključujući prostore od južne Italije, preko Austrije i Mađarske do jugozapadne Ukrajine, na karti je bijele boje, bez ucrtanih granica i naziva. Gotovo na isti način predstavljene su i grafički dotjeranije karte *Balkanskog poluotoka* kod Bekavca i Kljajića, u vrijeme Berlinskog kongresa<sup>132</sup> te prije i poslije Balkanskih ratova<sup>133</sup>. Kod Agičića, Koren i Najbar-Agičić, na karti *Jugoistočne Europe* nakon Berlinskog kongresa, također nije istaknuta Hrvatska, kao dio jasno označene Austro-Ugarske, a učenike se pita koje promjene uočavaju, ovog puta na Balkanskom poluotoku<sup>134</sup>.

Bitno obilježje Dubrovnika kroz povijest po mnogim je udžbenicima njegov rubni položaj, koji ga takoreći predodređuje za već opisanu, posredničku ulogu u trgovačkoj razmjeni između Istoka i Zapada, odnosno Balkana i Zapadne Europe. Kada se hoće odrediti njegova pripadnost ovoj ili onoj strani poseže za civilizacijskim kriterijem, s religijom kao osnovnom civilizacijskom odrednicom. Hvaleći dubrovačku diplomaciju Makek kaže: »Takvom smišljenom i odlučnom politikom Dubrovčani su opstali na samom rubu balkansko-pravoslavne civilizacije i očuvali

127 Brdal, Madunić, *Tragom prošlosti* (2003). 74; Gračanin, Petrić, Ravančić, *Povijest* 6, 88.

128 Makek, *Povijest* 6, (1999/2003), 88.

129 Pavličević, Potrebica, *Povijest*, 150.

130 *Ibid.*, 88.

131 Agičić, *Povijest*, 94.

132 Bekavac, Kljajić, *Povijest* 7 (2008), 108.

133 *Ibid.*, 182-183.

134 Agičić, Koren, Najbar-Agičić, *Povijest* 7, 176.

svoju pripadnost hrvatskom narodu i zapadnoeuropskoj, katoličkoj civilizaciji<sup>135</sup>. Prema tome, uski obalni pojas Dubrovačke Republike nije Balkan, ali njegovo desetak kilometara udaljeno zaleđe jest. O Balkanu se ovdje, evidentno, govori kao o civilizacijskom entitetu, eksplicitno povezanim sa pravoslavljem, čime se on na vrlo izravan način predstavlja kao (europsko-katoličko) civilizacijsko »drugo«. Dojam o rubu katoličkog svijeta pojačava se glagolom opstati<sup>136</sup>, koji sam po sebi na sugestivnan način govori o naravi odnosa Dubrovnik i njegovog (balkanskog) susjeda. Na ovaj način udžbenici se uklapaju u retoričke obrasce dugog trajanja, koji portretiraju Dubrovnik kao katolički grad koji opstaje na granici s "nevjernicima" - patarenima, pravoslavicima ili Osmanlijama<sup>137</sup>. Udžbenik iz 1997. u ovom je smislu još jasniji i izravniji, jer će za »balkansko-pravoslavnu civilizaciju« ustvrditi: »Pošto se dokopala stare Duklje i njezinih gradova, ona je, *nasrtljiva* [označio F.J.], posegnula i za Dubrovnikom«<sup>138</sup>. Ovakvom formulacijom ne samo da se konstatira »drugost« Balkana, nego se i otvoreno negativnim atributiranjem daje nedvojbeno najznačajniji udžbenički doprinos balkanističkom diskuru 90-ih.

U udžbenicima za sedmi razred takav se prilog daje na nešto drugačiji način, naime vezivanjem pojmova *rat* i *kriza* uz pojam Balkan, kao i neizostavnim isticanjem sintagme »bure baruta«. Nastavne jedinice koje prethode onoj o Prvom svjetskom ratu naslovljene su: *Balkanski ratovi – pripreme za Prvi svjetski rat*<sup>139</sup>, *Balkanski ratovi – predigra svjetskom ratu*<sup>140</sup>, *Prvi balkanski rat kao uvod u svjetski sukob*<sup>141</sup> ili *Svjetske krize i balkanski ratovi*<sup>142</sup>. Udžbenik Agičića, Najbar-Agičić i Koren jedini temu Balkanskih ratova donosi u sklopu veće jedinice koja u naslovu ne spominje (svjetski) rat, nego se zove *Europa na prijelazu stoljeća*<sup>143</sup>. Na drugom će mjestu, međutim, prvo poglavlje jedinice *Promjene na Balkanskom poluotoku* nasloviti *Velika istočna kriza*<sup>144</sup>. Negativnu sliku Balkana ne podržava toliko sam govor o npr. Balkanskim ratovima (oni se kao povijesna činjenica, jasno je, moraju problematizirati), koliko izbor naslova i masno otisnutih riječi, kao najupečatljivijih dijelova teksta. Pavličević i Potreblica u sva tri izdanja donose i kraće poglavlje naslovljeno *Balkan »bure baruta«*<sup>145</sup> odnosno *Balkanski poluotok – »bure baruta«*<sup>146</sup>, a prvo poglavlje cjeline o Prvom svjetskom

135 Makek, *Povijest* 6 (1999/2003), 95.

136 Osim na Dubrovnik ova je predodžba »opstanka na rubu« kod Makeka redovito primjenjena i na čitavu Hrvatsku, i to u obliku već opisane metafore »predzida kršćanstva«.

137 Kunčević, »Retorika granice kršćanstva«.

138 Makek, *Povijest* 6, 76

139 Prva rečenica u tekstu, osim toga, povezuje Balkan sa negativno obojenim pojmom »suparništvo«, a to obilježje nešto je svima gotovo samorazumljivo: »Balkan je, *kao što znate* [označio F.J.], odavno bio jedno od najvažnijih područja suparništva velikih sila«. (Pavličević/Potreblica, *Povijest*, 150).

140 Agičić, *Povijest*, 94.

141 Dragutin Pavličević i Filip Potreblica, *Povijest* 7, (Zagreb: Alfa, 2003), 108.

142 Bekavac, Kljajić, *Povijest* 7 (2008), 180; (2011), 194.

143 Agičić, Koren, Najbar-Agičić, *Povijest* 7, 172.

144 Ibid., 109.

145 Dragutin Pavličević i Filip Potreblica, *Povijest* 7, (Zagreb: Alfa, 1997), 98; Pavličević, Potreblica, *Povijest* 7 (2003), 108.

146 Pavličević, Potreblica, *Povijest* 7 (1994), 152.

ratu kod Bekavca i Kljajića počinje naslovom *Iskra koja je zapalila »balkansku bačvu baruta«*<sup>147</sup>. Sarajevski atentat i početak rata Pavličević i Potrebica pak predstavljaju uvodnim poglavljem naslova *Rat je počeo na Balkanu*<sup>148</sup>, što naravno nije netočno, ali je za nas ovdje važno da se takvim naslovljavanjem kao prva asocijacija na početak Prvog svjetskog rata nudi upravo pojam Balkan (odnosno »balkanska bačva baruta«). To nije slučaj u jednom novijem udžbeniku čiji autori između činjenice da je rat tehnički počeo na Balkanu i neposrednog povoda za rat, za uvodni naslov biraju ovo potonje: *Atentat u Sarajevu – povod za izbijanje rata*<sup>149</sup>.

Negativne asocijacije koje sintagma »bure baruta« budi su neizbježne, kao i često korištena metafora »bolesnik s Bospora«. Ne može se reći da im nije mjesto u udžbeniku, jer su se te etikete zaista tada uobičajile u međunarodnom javnom govoru, kao odraz određenih političkih prilika i odnosa moći. Problem je u tome što se njihovim jačim isticanjem, stavljanjem u naslov ili među pitanja za ponavljanje, predstavljaju kao ključne asocijacije na pojmove Osmansko Carstvo ili Balkan, učvršćujući tako postojeće (negativne) stereotipe.

## Zaključak

U hrvatskim udžbenicima iz povijesti za šesti i sedmi razred osnovne škole, od osamostaljenja do danas, uočljive su dvije tendencije: s jedne strane pojam »Balkan« „nestaje“ iz udžbenika, zamjenjuje ga se pojmom »Jugoistočna Europa« (ili se govori tek o »zaleđu«, jadranskom, dalmatinskom, dubrovačkom, kopnenom itd, ne i o balkanskom). S druge strane, ukoliko se Balkan spominje, hrvatske se zemlje u njega, implicitno ili eksplicitno, ne ubrajaju, već se smještaju u njegovo neposredno susjedstvo; Hrvatska ga dodiruje, ali nije na njemu. U udžbenicima iz devedesetih godina Balkan je često prisutan, dok se krajem tog i početkom novog desetljeća, pojavom usporednih udžbenika, učestalost njegovog pojavljivanja smanjuje. Premda se elementi balkanističkog diskursa, čija je geneza izložena u uvodnom dijelu rada, jedva daju zamijetiti, već se pojam koristi gotovo isključivo u vrijednosno neutralnom, geografskom smislu, ipak ih se mjestimično može identificirati.

Nestanak Balkana iz udžbenika povijesti i istovremeno rađanje »Jugoistočne Europe« može se dovesti u vezu sa promjenom ukupnog javnog diskursa u Hrvatskoj, kao odraza promjene političkih prilika, kako u samoj zemlji tako i na međunarodnom planu. Naime, kako je predstavljeno u teorijskom dijelu rada, hrvatski udžbenici povijesti su dio državnog obrazovnog sustava. Samim tim ovaj je rad morao problematizirati odnos ideološko-političkih okolnosti u kojima se država nalazi i govora prisutnog u udžbenicima povijesti. U ratnoj i poratnoj atmosferi »bijega sa Balkana i povratka u Europu« oprekom Europa – Balkan vršilo se u javnom diskursu

147 Bekavac, Kljajić, *Povijest 7* (2008),184; (2011),198.

148 Pavličević, Potrebica, *Povijest 7*, (1994),155; (1997),99.

149 Agičić, Koren, Najbar-Agičić, *Povijest 7*, 177.

hrvatsko civilizacijsko i geopolitičko pozicioniranje. O Balkanu se stoga često govorilo, a gotovo svaki njegov spomen izazivao je izrazito negativne asocijacije, budući da je označavao nešto civilizacijski drugačije i zaostaliije. Kada je Hrvatska nakon 2000. godine zašla u razdoblje europskih integracija, a nova politička realnost počela zahtijevati regionalnu suradnju, pojmom »Jugoistočna Europa« htjelo se pokazati da je regija kojoj i Hrvatska pripada, dio Europe.

## SUMMARY

### **The Balkans in Croatian history textbooks for elementary school**

The goal of this article is to analyze the way the term »the Balkans« is presented in the Croatian history textbooks for elementary schools as well as the correlation of 'the Balkans' and Croatia. In the first part of the article, the author deals with the theoretical aspects of the problem, and he is especially interested in the process of constructing the Balkans discourse and the use of (negative) stereotypes about the Balkans in the Croatian public rhetoric, especially in the nineties. Furthermore, the influence of the social and political context is emphasized by pointing out that there is a correlation between the political trends and linguistic constructions in the textbooks. In the second part, the results of the analysis are presented. The research was based on the sixth and seventh grade history textbooks published from 1992 to 2012. The analysis points to the conclusion that cultural and geopolitical public discourses of the time were reflected in textbook concepts and expressions. The rhetoric during the war and postwar period was influenced by the idea of „escaping from the Balkans and returning to Europe“, while after the year 2000. it was based on the idea of the European integrations, and the importance of the regional cooperation in the South-East Europe (now marked by a neutral name). Furthermore, two trends were detected in the textbooks. On the one hand, since the turn of Millennium the term »the Balkans« disappeared from the textbook and it was replaced by the term »the South –Eastern Europe«. On the other hand, whenever the Balkans was mentioned, Croatia was left out and located into its neighborhood.